

UN CREIXEMENT AGRÍCOLA SENSE INDUSTRIALITZACIÓ: PORTUGAL, 1847-1914 *

per MIRIAM HALPERN PEREIRA

Durant la segona meitat del segle XIX, quan les transformacions de la indústria fascinaven economistes i historiadors en tota Europa, embadalliment pel progrés tècnic acompanyat en alguns casos per una profunda revolta contra les noves formes de misèria, Portugal, malgrat no ser aliè del tot a les modificacions que tenien lloc, continuava patint essencialment els problemes d'un país agrícola. La majoria dels portuguesos treballava al camp i molts dels que vivien a les ciutats rebien rendes agrícoles. L'aixada i la falç a la masia, el martell i l'escarpa al taller de l'artesà marcaven el ritme de la vida al camp i a la ciutat, en la qual el soroll de les màquines ja ressonava, sense ser encara eixordador. El predomini del sector agrícola és normalment associat a una feble implantació de les relacions capitalistes. La formació social portuguesa d'aleshores ¿podrà ser considerada com una societat de l'Antic Règim? ¿O bé el capitalisme a Portugal haurà assumit una trajectòria històrica diferent d'aquella que va tenir en altres països, com Gran Bretanya o França?

L'extraordinari progrés de la indústria durant els dos últims segles ha fet que l'atenció, tant dels historiadors com dels economistes, es concentrés quasi exclusivament en la seva anàlisi. Només en el transcurs dels darrers quinze anys l'agricultura ha recuperat el lloc que li corresponia en les teories sobre el creixement econòmic del sistema capitalista. Les dificultats de transformació del sector agrícola en els països capitalistes industrialitzats i la introducció de la problemàtica sobre el subdesenvolupament en la teoria econòmica, dugueren a reconsiderar la funció de l'agricultura. En tots dos casos, la necessitat d'estudiar les estructures agràries provingué de la resistència que oposaven al progrés industrial i, com a conseqüència, al de tota l'economia. Insensiblement, després

* Aquest text constitueix la primera part de l'opuscle de l'autora, *Assimetrias de crecimiento e dependència externa*, Lisboa, Seara Nova, 1974. El reproduïm, amb petites modificacions, en traducció de Fèlix Cucurull, per gentilesa de l'autora i de l'editorial.

d'una fase de sobrevalorització del paper representat pel sector industrial en el desenvolupament del capitalisme, es va dibuixar una tendència a una sobreestimació idèntica de la importància del sector agrícola. Fins i tot s'arribà a considerar la puixança de l'agricultura com a condició suficient per a la industrialització dels països subdesenvolupats.¹ El cas de Portugal és extraordinàriament interessant per a l'aclariment d'aquesta problemàtica tocant al lligam entre transformacions dels dos grans sectors econòmics i el seu paper en el desenvolupament del capitalisme. Efectivament, a Portugal hom assistí, durant el segle XIX, a un creixement agrícola sense que fos succeït per una industrialització, la qual cosa no impedí que, mentrestant, s'estenguessin les relacions de producció capitalista i que desaparegués la societat de l'Antic Règim.

L'evolució agrícola portuguesa durant el darrer mig segle ha dut molts historiadors i economistes a pensar que el món rural havia estat, des de sempre, el sector retardatari per excel·lència.² Ara bé, des del 1847 al 1890-1891, el sector més dinàmic de l'economia portuguesa fou l'agricultura. Portugal es convertí en «una gran granja per a l'exportació», «una granja i un banc», tal com va posar de relleu Oliveira Martins, que així sintetitzava brillantment, en poques paraules, els grans traços d'una situació que durà gairebé mig segle. El país produïa i venia vi, fruita, bous, suro, minerals. Comprava productes manufacturats, entre els quals els béns de consum ocupaven el primer lloc. Un país tot sol, la Gran Bretanya, absorbia prop del 50 al 60 per cent del total del corrent comercial.³

Durant tot aquest període, si el sector industrial es trobà vivament

1. En recolzament d'aquesta tesi, s'ha invocat la història dels països europeus industrialitzats (P. BAIROCH, *Révolution industrielle et sous-développement*, París, 1963). Ara bé, la tradicional successió cronològica entre la «revolució agrícola» i la «revolució industrial» fou rotundament contestada per Morineau. En la seva opinió, la paraula revolució és inadequada per a designar el conjunt de millores introduïdes en l'agricultura francesa durant el segle XVIII, ja que no van ocasionar un augment sensible dels rendiments agrícoles. Aquest autor expressa dubtes idèntics pel que fa referència al propi cas anglès (MORINEAU, *Les faux-semblants d'un démarrage économique: agriculture et démographie en Franceau XVIIIème siècle*, París, 1971). La revolució agrícola dataria del segle XIX i hauria, així, estat posterior a la revolució industrial.

2. La frontera entre historiadors i economistes és particularment imprecisa a Portugal, on, en aquests darrers anys, diversos historiadors han estat seduïts per la problemàtica contemporània. La comparació entre el present i el passat és, efectivament, essencial i fructuosa, mentre no es transformi en una transposició. Fou, en part, l'estagnació recent de l'agricultura el que ha empès alguns historiadors a considerar aquest sector en decadència contínua des de ja fa alguns segles (G. DA SILVA, *Em Portugal: o auto-consumo* [segles XIV-XX] a «Anales» [març-abril de 1969]). Així, per exemple, aquest autor, basant-se en la situació actual de la cria de bestiar, arriba a la conclusió que aquesta activitat fou sempre poc sensible a la demanda. Ara bé, en el segle XIX, aquest ram manifesta un dinamisme evident (MIRIAM HALPERN PEREIRA, *Livre-câmbio e desenvolvimento econômico: Portugal durante a segunda metade do séc. XIX*, Lisboa, 1971, pp. 115-126).

3. *Ibid.*, pp. 295-300. La Gran Bretanya ocupava en el comerç extern portuguès un lloc comparable al que omplia en les relacions comercials de les colònies angleses (prop del 60 % de les exportacions i de les importacions de les colònies amb govern autònom eren de procedència anglesa. HOBSON, *Imperialism. A Study*, p. 36).

perjudicat per una situació gairebé colonial, l'agricultura, tot al contrari, es beneficià nítidament de l'existència d'un vast mercat extern, ric i relativament estable. La canalització segura de la producció agrícola i la recerca de mercaderies de qualitat van incentivar la propagació d'innovacions tècniques: la rotació camp-prat es difongué (fins i tot van realitzar-se algunes experiències en la planúria alentejana), la cria de bestiar va perfeccionar-se, sorgiren les primeres temptatives de producció industrial de llet, es van donar els primers passos en la mecanització agrícola, l'aplicació dels adobs químics es vulgaritzà, de moment en alguns centres vitícoles, més endavant en els camps de blat.⁴

La intensificació del comerç agrícola va estimular l'extensió del sector comercialitzat de l'agricultura. En el medi rural, la funció de l'autoconsum només lentament va disminuir, principalment en el domini de l'alimentació. La separació entre les feines agrícoles i el treball artesanal (el camperol ja rarament era al mateix temps artesà) i la creixent proletarització de la població agrícola, disgregaren de forma persistent l'explotació familiar de l'autoconsum al llarg d'aquest mig segle. És, a més, al creixement de la població urbana i a la sollicitació dels mercats externs que es deu essencialment la modificació del paper de l'autoconsum en el conjunt de la producció nacional.⁵⁻⁶

La localització geogràfica dels centres sericícoles, dels centres de producció i cria de bestiar, o de les regions arrossegades per la febre vitícola dels anys 1880-1889, testimonien que noves zones s'anaren integrant de manera més contínua, menys esporàdica, en els circuits comercials nacionals i internacionals, integració que l'ampliació de la xarxa de carreteres i ferroviària va facilitar. Els comerciants portuguesos i estrangers visitaven llogarets situats en plena muntanya, a l'Alt Trás-os-Montes (on el règim comunitari encara existia), a la Beira interior, a la recerca de mercaderia més barata que no pas en la zona del litoral. La producció de fruites mateixa es desenvolupà en centres allunyats: és el cas del Fundão. No obstant, l'àrea dels pomerars i de les hortes no es va ampliar en proporció comparable a la d'altres rams del sector agrícola: el consum de

4. *Ibid.*, pp. 55-129.

5. La comparació de l'evolució demogràfica en les ciutats, viles i llogarets posa en evidència el creixement de la població urbana: de 1864 a 1890, va ser respectivament del 77 %, 30 %, i 22 % (HALPERN PEREIRA, *op. cit.*, cap. I). Una de les característiques d'aquesta urbanització fou la forta concentració poblacional en les ciutats de Lisboa i Porto. No penso que això hagi de dur-nos a negar el fenomen d'urbanització en si, com defensa V. M. GODINHO (*O Socialismo e o futuro da Península Ibérica*, p. 78). Només fa necessari de definir el tipus d'urbanització verificat. D'altra banda, la funció econòmica de la urbanització haurà estat també més gran del que afirma GODINHO (*A estrutura da antiga sociedade portuguesa*, Lisboa, 1971, pp. 18-25). El mercat urbà de Lisboa i Porto (i caldria estudiar la irradiació de les múltiples ciutats del Minho, sobre les quals s'ignora tot) tingué un efecte estimulant apreciable en la producció agrícola (HALPERN PEREIRA, *op. cit.*, pp. 126-128; 179-182).

6. És en aquesta mesura que la teoria de l'estabilitat de l'autoconsum, sustentada per Gentil da SILVA, no em sembla que s'hagi verificat durant aquest període. (Art. cit., especialment pp. 278-285.)

fruita i de llegums ocupava encara un lloc relativament reduït en l'alimentació, i la pròpia fragilitat de la mercaderia feia que el transport n'esdevingués aleatori, en l'absència de mitjans adequats de conservació. Així, és principalment entorn de les grans ciutats —que a Portugal coincideixen amb els principals ports d'exportació— que aquestes produccions adquiriren la seva extensió màxima (Lisboa, Setúbal i Porto). Hom observa ací l'existència d'una tècnica molt perfeccionada i una diversificació cultural notable en hortes minúscules, de les quals les més cèlebres eren les dels *salaios* (camperols dels afores de Lisboa). Al costat d'aquestes petites explotacions van sorgir unitats més vastes, orientades ja cap a una especialització dels cultius, que produïen per al consum o per a la indústria alimentària. Constituïen, però, casos isolats, minoritaris.⁷ D'altra banda, el millorament de les condicions de producció i de distribució, així com la importació massiva de cereals a preus reduïts, van atenuar, després del 1856, les crisis cícliques de subsistència.⁸ Les hecatombes demogràfiques que encara les havien acompanyades durant la primera meitat del segle XIX deixen de verificar-se, excepte en algunes regions isolades. El creixement demogràfic va adquirir una nítida regularitat durant la segona meitat del segle, i l'estructura demogràfica de l'Antic Règim va desaparèixer.⁹ En el conjunt, l'ampliació del sector comercial de l'agricultura havia provocat una gran mobilitat de la terra i dels homes, que l'augment poblacional facilitava i accentuava. La propietat agrària havia perdut progressivament el seu caràcter feudal per a tornar-se capitalista. La classe dels agricultors capitalistes va augmentar, van sorgir empresaris agrícoles a la regió del Douro i al Sud, i fins i tot algunes societats agrícoles (de les quals una per accions: la Companhia das Lezírias do Tejo e do Sado). Els propietaris rurals, als quals ja no preocupava la manca de mà d'obra, s'estimaven més l'arrendament a curt termini que no pas l'emfiteusi (que no permetia una actualització freqüent de les rendes). Gràcies a l'extensió de la rotació camp-prat, instigada per la venda lucrativa del bestiar, i a la recerca ascendent de les petites explotacions —conseqüència de l'augment de població—, l'àrea dels pasturatges comuns i dels erms es va reduir progressivament. Malgrat tot, la propietat de la terra continuava no essent accessible a tothom, sobretot perquè els extensos latifundis meridionals persistien. Es va acréixer la classe que tenia com a única propietat la força del treball. El mercat intern s'expandí d'aquesta manera per la integració en el circuit comercial del consum d'una classe nombrosa, que deixava de produir els seus propis mitjans d'existència, a causa de la reducció del sector d'autoconsum.¹⁰

El període de la «Regeneració» no pot, per tant, ser considerat com

7. HALPERN PEREIRA, *op. cit.*, cap. IV.

8. *Ibid.*, pp. 206-209.

9. *Ibid.*, pp. 33-41.

10. *Ibid.*, pp. 317-325.

d'estancament en el sector agrícola. El lent desenvolupament industrial va ser compensat per un nítid creixement agrícola basat en l'exportació. La recerca dels mercats externs va tenir un paper dinàmic, estimulant la transformació de les tècniques i de les condicions socials de producció. És així com es va assistir a l'extensió de les relacions capitalistes de producció en l'agricultura, en la qual es tornen dominants, i al desenvolupament d'un mercat nacional. Subsisteixen formes feudals de propietat i d'explotació agrària, però esdevenen vestigis i deixen d'inserir-se en la línia principal de creixement.

La penetració del capitalisme a Portugal s'efectuà, doncs, més ràpidament i més aviat en l'agricultura que en la indústria. L'artesanat continuava ocupant un lloc molt important en l'activitat industrial. La mecanització de la indústria és feta, però lentament, en sectors restringits i de forma desarticulada.¹¹ En el principal ram de producció, l'agricultura, la mena de relacions de producció dominant tendia a ser capitalista. La transformació de la societat per les revolucions liberals i pel desenvolupament econòmic que les va seguir, converteix, doncs, l'expressió «Antic Règim» en inadequada per a designar la nova societat. Si per Antic Règim es designa una formació social de transició, el mode de producció dominant de la qual continua essent feudal, encara que les relacions capitalistes ja hi exerceixin un paper important, difícilment pot ser aplicat aquest concepte a Portugal d'ençà dels anys 1850-1860.¹² Penso que aleshores la situació es va alterar profundament: el mode de producció dominant va passar a ser el mode de producció capitalista, a desgrat de subsistir relacions pre-capitalistes de producció, sobretot en la indústria.¹³

11. Treball de l'autora, en preparació, sobre la indústria vuitcentista.

12. Vegi's el recent debat tocant als conceptes d'Antic Règim, burgesia i classe senyorial, en la introducció a l'obra de R. ROBIN *La société française en 1789*, París, 1970.

13. Aquest problema és essencial, tant per a l'estudi de la història portuguesa com per a la comprensió de la situació actual. V. M. Godinho ha descrit, recentment, la societat existent després de les revolucions liberals, de la manera següent: «Va romandre, doncs, la societat que per ser en allò que és essencial configurada per les forces anteriors al maquinisme i a la Revolució Francesa, és adequat d'anomenar com de l'Antic Règim. En les urpes d'una oligarquia nobiliàrio-eclesiàstica, detentora de més de les tres quartes parts del sòl i del bo i millor dels productes de la terra, així com dels monopolis mercantils-fiscals ...» (V. M. GODINHO, *O Socialismo e o futuro da Península*, pp. 76-77). També Pereira de Moura, en la resposta a la tesi de V. M. Godinho tocant a la inexistència d'una industrialització en els últims trenta anys (tesi igualment defensada per Armando de Castro a *Desenvolvimento ou estagnação*, Lisboa, 1970), admet la persistència de l'Antic Règim en el sector agrícola. Fins i tot li atribueix la responsabilitat de l'endarreriment agrícola. Vegi's «Notas à evolução económica portuguesa desde 1945», a GODINHO, *op. cit.*, p. 110.

Per l'aplicació a un únic sector d'un concepte elaborat per a la definició d'una estructura econòmica i social en la seva globalitat, o sigui, d'un tipus d'articulació ben determinat i precís entre tots els sectors, s'altera integralment el seu significat. És el que es fa correntment amb els conceptes de feudalisme i de capitalisme. Però aquests designen modes de producció, mentre que l'expressió «Antic Règim» es refereix a una formació social, o sigui, un conjunt coherent, compost per una estructura socioeconòmica i les seves superestructures jurídiques, administrativo-polítiques. Ara bé, una de les característiques de l'Antic Règim és

Aquestes transformacions havien estat àmpliament facilitades per l'abolició de l'estructura jurídica feudal, realitzada per les revolucions liberals. Però s'observa encara una contradicció parcial entre el context institucional creat i el ritme de penetració del capitalisme en els dos grans sectors de la producció. No fou en la indústria, de la qual havia estat suprimida l'antiga reglamentació de la producció artesanal, sinó en el sector agrícola, on l'estructura jurídica continuava consagrando antigues formes socials de producció, que la difusió de les relacions capitalistes de producció fou més intensa. És que la legislació duanera i els tractats comercials van disminuir els beneficis que l'alliberament de la producció artesanal dels lligams feudals, existents anteriorment, podia haver representat. En efecte, es va agreujar des de mitjan segle XIX la desharmonia entre les bases llançades per les revolucions liberals per al desenvolupament del país i l'orientació del comerç extern. Si la lluita empresa en el segon quart del segle XIX contra l'Antic Règim, o sigui contra la classe senyorial, fou en conjunt bastant eficaç, el combat per una independència econòmica va obtenir uns resultats força més precaris. Una ruptura d'interessos al si de la burgesia deixa a poc a poc isolada la minoritària burgesia industrial, principal grup per al qual, en aquell període històric, era vital el proteccionisme. Molt aviat, des de 1840, va començar a afermar-se una substitució progressiva del proteccionisme, adoptat pels primers governs liberals, per una política de lliure-canvi, defensada pels viticultors, el grup social més poderós del món rural, per la burgesia lligada al comerç d'exportació-importació, i més endavant, pel propi artesanat. És d'aquest èxit desigual de la política econòmica en relació als dos principals dominis de l'activitat econòmica del país, producció i comerç extern, que provenen les característiques especials del desenvolupament del capitalisme a Portugal.

A l'estructura de l'Antic Règim, en la qual ja existia el capitalisme comercial, va seguir-li una estructura socioeconòmica capitalista en què el sector motor no era la indústria sinó el comerç extern i l'agricultura. Va sorgir, doncs, una societat capitalista que, en no industrialitzar-se, roman en un estadi de subdesenvolupament en relació a les potencialitats de l'època, o sigui en relació als països on a la desaparició de l'Antic Règim va sorgir un capitalisme industrial.

L'evolució específica assumida pel desenvolupament del capitalisme a Portugal, dominant en l'agricultura abans de ser-ho en la indústria, fou una conseqüència de la relació interna de forces i de la gran dependència dels mercats externs. Aquesta dependència va crear successives dificultats

el paper fonamental de les seves superestructures. Em sembla poc operacional parlar de vestigis de l'Antic Règim després que el seu suport jurídic i polític ha desaparegut en gran part. L'expressió «supervivències feudals» em sembla preferible. Però tampoc se'ls pot atribuir l'endarreriment actual del sector agrícola, com es veurà més endavant.

al capitalisme portuguès, provocà asimetries i distorsions que van limitar d'una manera molt considerable el seu desenvolupament, fins i tot en els sectors en què havia penetrat en àmplia escala. Això és el que esdevé nítid a finals del segle XIX.

En efecte, el revés d'un creixement agrícola assentat en mercats externs fou la compra massiva de productes industrials estrangers, condició sense la qual el país o països importadors haurien interromput les compres de productes agrícoles i minerals. En aquestes condicions, l'eixamplament del mercat intern, ocasionat pel progrés agrícola, així com el propi augment de l'elasticitat de consum provocat per les remeses de diners dels emigrants, foren absorbits, en gran part, per l'adquisició de productes industrials estrangers, i només accessòriament van constituir un incentiu per a la industrialització del país. L'atròfia del sector industrial va privar, per la seva banda, al sector comercialitzat de l'agricultura, d'una utilització màxima del mercat intern potencial, acabà per limitar-ne l'extensió i cada vegada es va tornar més dependent dels mercats externs. L'encadenament dels factors estimulants, inherents al desenvolupament sincrònic de tots dos sectors, fou així trencat, perjudicant a ambdós. Es va crear un cercle aparentment viciós, sense solució en el context social existent. El progrés del país va marcar el pas. L'augment de població no va ser absorbit per noves possibilitats de treball: l'atur o la subcol·locació van desencadenar una emigració massiva, que es va convertir en un fenomen recurrent estructural, com en altres països no industrialitzats d'Europa. La propagació de les tècniques noves va assolir ràpidament un nivell que difícilment ultrapassà: la rotació camp-prat, efectuada en petites explotacions, va romandre quasi sempre estacionària, amb la qual cosa va quedar restringit l'augment de la productivitat i el progrés de la cria de bestiar; la difusió de la mecanització, que, donades les característiques de les màquines de l'època i el predomini de la petita explotació al nord del Tejo, només era possible al Sud, desembocà en la immobilització de la terra, posseïda per grans propietaris absentistes, que tan sols cultivaven una reduïda part de llurs propietats; la creació de grans unitats de producció frutera i hortícola continuà essent rara. Ara bé, la lentitud tant de la propagació tècnica com de l'alteració de les condicions socials de la producció agrícola, redundà en la pèrdua dels mercats externs, els quals van ser conquistats per països d'altres continents: les condicions de producció els permetien de vendre productes idèntics a un preu inferior al que ofería Portugal. Així, l'un darrera l'altre, els diversos rams de l'activitat agrícola van veure disminuir llurs possibilitats d'encarrilament: el vi del Porto, des de 1860-1865; la seda en 1874; les taronges i l'oli en 1874-1877; el bestiar a partir de 1885-1886; el vi de taula en 1889. El corrent exportador, en la seva totalitat, es troba sensiblement reduït en 1889-1891, mentre el corrent importador continua augmentant. Al mateix temps, les transferències de diners dels

emigrants disminuïen i deixaven de cobrir el dèficit creixent.¹⁴ Fou llavors quan van sorgir clarament els greus inconvenients de la dependència econòmica creada per aquesta via de desenvolupament econòmic, que va fer perillar la pròpia independència política: el 1898, els països creditors —entre els quals es trobaven aquells que cinquanta anys abans havien impedit la continuïtat de la revolució burgesa— van afrontar la possibilitat de constituir una comissió estrangera encarregada de la gestió de les finances portugueses, igual que amb Grècia i amb Turquia. Afortunadament, el projecte no va ser dut a terme.

¿Com assolí Portugal el restabliment de l'equilibri econòmic tan greument amenaçat a finals de segle? ¿Per mitjà de reformes i per la industrialització, tal com l'experiència assenyalava que era indispensable i urgent? Aquesta hipòtesi va merèixer atenció inicialment: van ser elaborats diferents projectes de reforma agrària. Però es testimonien en tots ells una gran indecisió davant de dos dels principals problemes: la parcel·lació de la petita explotació i la divisió dels latifundis. Aquesta indecisió arrossegà els reformadors cap a una fugida de la realitat, que passava, en aquesta etapa, pel desenvolupament de la propietat capitalista; van preferir l'emfiteusi, propietat que pel seu caràcter no absolut roman feudal. Donat que els propietaris mateixos es desinteressaven més i més d'aquesta forma de propietat, tal com ho reconeixien els reformadors, difícilment es comprèn que poguessin ser aplicats aquests projectes, que no gosaven preconcitzar l'expropiació i depenien, per tant, de la bona voluntat dels terratinents. La modificació de conjuntura i, sobretot, l'expansió colonial, va fer caure en l'oblit els esmentats projectes, inviables per a procurar crear compromisos paralitzants entre grups socials amb interessos inconciliables.¹⁵

Fou la substitució dels mercats estrangers per un mercat colonial el que va salvar el país de l'asfíxia a què estava arribant entre 1889 i 1900. Aquesta substitució de mercats va atenuar, a curt termini, els problemes de l'encarrilament d'alguns rams de l'agricultura i de la indústria, proporcionant al mateix temps noves possibilitats d'inversions a aquells que havien deixat d'obtenir una taxa de benefici elevada en llurs terres, en llurs fàbriques o en llurs cases comercials. La prohibició de la fabricació local de begudes alcohòliques i l'augment de la població blanca, va promoure la venda de vi de taula corrent a l'Àfrica.¹⁶ Però ni la cria de bestiar, ni la pomicultura, ni la horticultura, ni el vi de Porto van beneficiar-se de l'expansió colonial. I, exceptuant aquest darrer, van desaparèixer pràcticament del mercat internacional. Desaparició que perdura: és impressionant d'observar l'actual invasió del mercat europeu per productes hortícoles i pomícoles del sud d'Europa, d'Àfrica o de l'Orient Mitjà i la quasi absència de la producció portuguesa. Disposant d'un mercat

14. HALPERN PEREIRA, *op. cit.*, cap. VI.

15. *Ibid.*, cap. VII.

16. *Ibid.*, p. 260.

africà, menys diversificat que el dels països industrialitzats, i d'un mercat intern limitat, l'agricultura va entrar en un període poc brillant que s'ha prolongat fins als nostres dies.¹⁷ D'altra banda, el sector industrial roman poc diversificat i atrofiat. La indústria tèxtil continuarà essent l'única activitat fabril important fins als anys cinquanta: la producció cotonera, protegida per una legislació que li concedia drets preferencials, assolirà vèncer la competència estrangera a l'Àfrica i destruir l'artesanat africà. Però, durant molt de temps, continuarà sense aconseguir de fer front a la competència estrangera en el propi mercat nacional.¹⁸ La siderúrgia i la producció de béns d'equipament, i fins i tot les indústries de transformació, productes alimentaris o productes forestals —el suro continuarà essent exportat quasi totalment en brut— es mantindran, fins als anys cinquanta, amb una existència apagada. Les inversions s'aparten sistemàticament del sector industrial, i també del sector agrícola (que el mercat colonial, menys diversificat que l'uropeu, estimula ben poc), per a adreçar-se cap als territoris africans: no reflueixen sinó en període de recessió dels negocis colonials.¹⁹ Així, l'expansió colonial a l'Àfrica, si va permetre una gran acumulació de capital, no suprimí els punts d'estrangulament creats per l'immobilisme socioeconòmic, abans referits. Portugal roman-drà, durant un llarg període, un país no industrialitzat, dependent en alt grau d'altres nacions. La subocupació, l'atur, l'empobriment dels petits cultivadors continuaran essent característiques estructurals de l'economia portuguesa, i l'emigració augmentarà fins al 1913. Tornarà a prendre impuls en els nostres dies: avui, els camperols portuguesos van a efectuar, en diversos punts d'Europa, els treballs més pesats i més mal remunerats, tal com a finals del segle passat havien substituït mà d'obra esclava en les plantacions del Brasil. La persistent oposició dels propietaris agrícoles a qualsevol mena de reforma agrària, i la tria en 1890-1891 de l'expansió colonial en detriment d'una industrialització que, acompanyada d'una reforma agrària, hauria pogut assentar-se en el mercat intern, van preparar el camí a una industrialització orientada envers el mercat extern. Són els límits d'aquest tipus d'industrialització, en el context mundial contemporani, allò que explica la recrudescència del corrent emigratori.

17. Dues excepcions a assenyalar: la producció de l'oli i el breu floriment del cultiu del blat durant la «Campanya del blat», els resultats a llarg termini de la qual esdevingueren desastrosos.

18. HALPERN PEREIRA, *ibid.*, pp. 308-310. El comerç amb les colònies va desenvolupar la producció de teixits de cotó; però, com va fer notar l'industrial de Porto, Luis Firmino de Oliveira, els tals teixits només eren vendibles a l'Àfrica. Una primera crisi del comerç colonial a començaments del segle xx féu que els industrials esdevinguessin conscients de la impossibilitat d'enfrontar-se amb la competència estrangera, més exactament, de la impossibilitat de vendre llurs teixits en el mercat intern a un preu competitiu. Vegi's L. F. DE OLIVEIRA: *Indústria algodoeira, 1887-1903*, Porto, 1904.

19. V. M. GODINHO, *Prix et monnaies 1750-1850*, ho demostrà clarament per al període estudiat.